

## A „turistaszem”. Természet, látvány és megfigyelő viszonya a 19. század utolsó évtizedének turisztikai diskurzusában

### Absztrakt

A dolgozat a korai turizmus körül formálódó diskurzusok kritikai vizsgálatára vállalkozik, elsősorban a látvány, a vizuális tapasztalás és a megfigyelő problémája felől közelítve. Az első magyar nyelvű turisztikai folyóirat, az 1889-ben útjára bocsátott Turisták Lapja századfordulóig terjedő időszakának cikkei alapján azt mutatja be, hogy a Magyarországon a 19. század második felétől meghonosodó „turistaság” önleírásaiban hogyan válik dominánssá a látás, a megfigyelő-képesség dimenziója. Jonathan Crary szubjektivizált megfigyelője és Judith Adler „a szem fölényét” esztétikai imperatívusszá alakító utazója egyaránt fontos támpontként szolgálnak a századvég önmagát szüntelen legitimálni igyekvő turista-identitásának megértéséhez. A tanulmány második fele ezen alakuló identitás kapcsán a korabeli turisztikai beszédmód két kulcsfogalmára, a „turistaszemre” és a „tájképi szemre” koncentrálnak. Míg előbbi egy radikálisan szubjektív esztétikát hirdet, addig utóbbi egy képzőművészeti ihletettségű tájesztétika kodifikált kódrendszerébe igyekszik elhelyezni az immár de facto vizuális gyakorlatként, a természetire irányuló látás művészeteként definiált turistaságot.

### Szerző

Tokai Tamás 1987-ben született Orosházán. 2011-ben szerzett diplomát a Szegedi Tudományegyetem bölcsészkarának kommunikáció- és médiatudomány mesterszakán. Jelenleg az SZTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának PhD hallgatója az Irodalomelmélet és Vizuális Kultúra doktori alprogramban. Kutatási területe a 19. század második felének utazási irodalma, a modernitás utazói kultúrája, a korai turizmus és a vizualitás kérdésköre.

## A „turistaszem”. Természet, látvány és megfigyelő viszonya a 19. század utolsó évtizedének turisztikai diskurzusában

### Turistaság

Amikor 1889 februárjában, Téry Ödön és Thirring Gusztáv szerkesztői gondjaira bízva, a Magyar Kárpát Egyesület Budapesti Osztályának megbízásából<sup>[1]</sup> útjára bocsátják az első hazai turisztikai folyóiratot, a *Turisták Lapját*, a szerkesztők, újdonsült olvasóikat köszöntő cikkükben többek közt úttörő vállalkozásuk nehézségeire hívják fel a figyelmet.<sup>[2]</sup> Ezen nehézségek jobbára abból a problémából fakadnak, hogy – mint írják – „az olvasó közönség nagy része, nem ismervén még a turistaságot, azt kellőleg méltatni sem tudja”<sup>[3]</sup>, minekutána a lap alapvető célkitűzései közt fogja számon tartani, hogy kísérletet tegyen „az általános, rendszerezett turistaságról”<sup>[4]</sup> szóló diskurzus megteremtésére és kidolgozására, valamint ennek mind szélesebb körű terjesztésére, „megismertetve a turistaságot a maga valójában”<sup>[5]</sup>. S bár a szerkesztői beköszöntő mindezek után egy igen érdekes kaleidoszkóp-szerű körképet ad arról, hogy a lap a jövőben a turistaság címszó alatt mivel is kíván foglalkozni (például: a turizmus egészségfejlesztő/fenntartó hatásainak népszerűsítése, hazai és külföldi turistamozgalmak tevékenységének rendszeres bemutatása és követése, a hazai tájakat leíró irodalmi munkák közlése, a közlekedési infrastruktúrát érintő hírek számba vétele, a szabadidő tartalmas és hasznos eltöltésének propagálása, stb.), arra mégsem vállalkozik, hogy a – legalábbis a kiinduló felvetés nyomán – tájékozatlan olvasóközönséget bevezesse abba, hogy mit is ért az autonóm társadalmi gyakorlatként körülbástyázni igyekezett tevékenységen, és voltaképpen kik is lennének a lap címzettjei, azaz a turisták.



*Turisták Lapja.*

Értelmezhetjük persze e nyitó cikket egy kissé provokatív probléma- vagy kérdésfeltevés, sőt akár felhívás gyanánt is, amely pontosan egy olyan diskurzus életre hívását kísérli meg, amely a lapindító felvezetőben implicite megfogalmazásra került ürt – hogy ti. lenne a turista-létnek valamiféle „általános” és „rendszeres”, a „maga valójában” tetten érhető lényege, csak mi ezt, tekintettel arra, hogy nálunk „a turistaság még csecsemő korát éli”[6] sajnálatosan még nem te(he)ttük magunkévá – volna hivatott a továbbiakban valamiféle tartalommal feltölteni. És valóban: ha szemügyre vesszük a folyóirat első évtizedének anyagát, igen hamar szembetűnik, hogy „a turistaság lankadatlan harcosai”[7] számára már a kezdetektől égető kérdéssé vált saját tárgyuknak (a turistaságnak) és saját alanyuknak (a turistának) a minél kézzel foghatóbb definiálása. Hiszen ki is volt a turista a lap indulásának ünnepélyes pillanataiban, és mit jelent ekkor turistáskodni?

Téry Ödön tollából, *Turistaság* címmel már a harmadik lapszámban születik egy átfogó, részben teoretikai jellegű írás, ami erre a kérdésre igyekszik választ adni.[8] A szerkesztő rögvest, cikkének legelején leszögezi, hogy „fogalomzavar uralkodik még sok hazánkfiánál a turistaság mivoltát illetőleg”, és hogy „a legtevésebb véleményeket lehet hallani még művelt, [...] egyebekben helyes gondolkodású egyénektől is”[9]. Téry „a turistaságot célétalan lótás-futásnak, bravuros hegymászásnak, a turistát pedig igen gyakran [...] futóbolondnak”[10] beállító, vitriolos elképzelésekkel szemben – melyeknek a szárnyait ekkoriban már bontogató tömegturizmus nyomán nagy keletje volt[11] – a turistáskodást nemes egyszerűséggel „a legegészségesebb sportok egyikének”, a turistát pedig egyrészt „a természet barátjának”, másrészt „szabad embernek” nevezi[12]. Érdekes, hogy csupán egy rövid kitérő erejéig van szó arról, hogy a kifejezés etimológiai magyarázatát követve a turista „körutat tevő”[13] személyként is definiálható ugyan, ám Téry szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy az utazás ténye önmagában még egyáltalán nem jogosít fel arra, hogy magunkat turistának nevezzük:

A turista messze földekre a gőz segélyével is elutazhat, hogy azonban a valódi turista nevet kiérdemelje, gyalog-turokat kell tennie akár a havasok legmagasabb csúcsára, akár pedig a legmélyebb fekvésű völgyekben. A ki utazásain, a természet szépségeit csak a

kényelmesen berendezett vasuti kocsi ablakából, vagy a hajó födéletén terített s dűsan megrakott asztal mellől, avagy a ruganyos kocsiából szemléli, az nem turista, az csak *kéjutas*.  
[14]

A középpontban elsődlegesen nem az utazás, pláne nem annak gondtalan és hedonisztikus élvezete, hanem a természeti környezettel való közvetlen érintkezés áll; az utazás csupán egy instrumentumként szolgál a természethez való eljutáshoz és az azzal való mind személyesebb kapcsolat kiépítéséhez (a „gyalog-turok” keretében). A turista személye ekkoriban tehát elválaszthatatlanul összekapcsolódott a természettel és annak önerőből történő, gyakran fáradságos felfedezésével. Ennek a korban legteljesebben kidolgozott koncepciója a rendíthetetlen hegymászó alakjában öltött testet,[15] és a turistaidentitás történeti változásait bemutató munkák is azt hangsúlyozzák, hogy a 19. század utolsó harmadában még alapvetően „a hegyi túrázóval azonosították a turistát”[16]. Ez az azonosítás azonban korántsem volt kizárólagos: elég, ha csak egyetlen újabb pillantást vetünk Téry 1889-es cikkére, és máris észrevehetjük azt a cseppet sem elhanyagolható kitélt, miszerint „[t]éves nézet tehát minden turistát hegymászóval azonosítani, de téves feltevés volna az is, hogy minden turistát kizárólag gyalog-utazónak tartsunk”[17]. Miközben szerzőnk arra hívja föl a figyelmet, hogy történetileg a turistaság kétségtelen a hegymászás sportként űzött gyakorlatából eredeztethető[18], leszögezi, hogy ez csupán egy – ám kétségkívül a legtöbb presztízzsel bíró – azon módzatok közül, ami hozzásegít minket a természettel való, „testet edző” és „elmét frissítő” bensőséges viszony kialakításához[19].

Úgy tűnik tehát, hogy a turista korabeli alakját elsősorban nem az e minőségben végzett tevékenysége, hanem az ehhez és ezen keresztül az őt körülvevő környezethez való viszonya határozza meg: „[a] turista mindenekelőtt szenvedélyes, a megismerés, felfedezés vágyától hajtott egyén.”[20] Vagy, ahogy a teoretikai úttörő szerepét magára vállaló szerkesztő fogalmaz:

A turista szabad ember. Önerőjéből függetleníti magát s kellemes emlékek szerzése mellett, egyébkép meg nem szereshető szellemi kincseket gyűjthet maga s esetleg embertársai javára. A valódi turista, a természet barátja, szabad idejében a szabad természetet keresi fel s okkal-móddal annak titkait lesheti el.[21]

Azaz Téry a turistáskodás konkrét gyakorlatainak számba vételén túl egy egyre absztraktabb értelmezői mező felé tolja el a fogalmi zavarokat tisztázni igyekvő interpretációját, amit újra és újra átszőnek az egymással szemben állóként meghatározott természet és ember viszonyát egészében átfogni és azokra valamiképpen reflektálni próbáló gondolatok. Ennek során egy független és tudatos megfigyelő körvonala azódik előttünk, aki teljességgel tisztában van saját szuverén pozíciójával, amit egyrésről a teste, másrésről az érzékszervei feletti tökéletes kontroll tesz teljessé. A megismerés aktusával egybekötött „test-fejlesztés”[22] szinte plasztikus elevenséggel tárja elénk, és a szó legszorosabb értelmében megragadhatóvá teszi „[a] megfigyelő testi szubjektivitását[t]”[23], amely Jonathan Crary szerint nélkülözhetetlen alkotóeleme volt a modernitás szubjektivizált megfigyelőjét megteremtő folyamatnak. Ami pedig a turista ezen idealizált és ideális megfigyelői szubjektumként prezentált századvégi koncepcióját betetőzi, az

nem más, mint a vizuális észlelés specifikussá tett, a „titkok ellesésének” adományát nyújtó képessége, amely gondolat nemhogy nem marad visszhangtalan, de – és ez a kor modernizálódó megfigyelőjéről alkotott tágabb elméleti megfontolásokhoz nélkülözhetetlen adalékként szolgálhat – a turistaságról alkotott hazai elgondolások egyik legdominánsabb vezérfonalaként debütál a 19. század utolsó évtizedében.



*Természetjárók a pilisszentkereszti Klostrom-forrásnál, 1888*

*(a kép jobb szélén a Turisták Lapja első szerkesztői: dr. Téry*

*Ödön és dr. Thirring Gusztáv).*

Tanulmányomban tehát amellettt érvelek, hogy a *Turisták Lapjában* fellelhető korai turista- és turizmusdefiníciók egy olyan utazói identitást hívnak életre, amelynek belső koherenciáját elsődlegesen a látás képességének megfelelő specifikumok mentén történő működtetése képezi, ami egyúttal határozottan el is különíti azt a többi utazói vagy kváziutazói minőségtől és mentalitástól (lásd: „futóbolond”, „kéjutazó”, stb.). Az önmeghatározás lázas igyekezete mindeközben egy olyan átfogó teoretikai diskurzus kereteit jelöli ki, amelyet bejárva a modernitás kihívásaira reflektáló, a szubjektum, a megfigyelői szituáció, valamint az észlelés és érzékelés módozatait nagy gonddal rendszerezni igyekvő, sajátos esztétikára bukkanunk.

A továbbiakban ezen diskurzus feltárására teszek kísérletet. Vizsgálódásaimban elsősorban az utazás és a látás, valamint a turista és a (természeti) táj egymással szorosan összefonódó viszonyait taglaló vagy azokhoz szervesen kapcsolódó elméleti megközelítésekre támaszkodom. Az ekképp feltárolt teoretikai mező szélesebb horizontokat átfogó tanulságainak tükrében pedig a *Turisták Lapja* első évtizedének néhány – Téry Ödön gondolatainak szellemiségében – a „maga valójában” megragadhatónak vélt turistaságot körüljárni igyekvő cikk kritikai igényű feltárására vállalkozom.

## Látvány és utazás

A századvég kedélyes és öntudatos természetjáróval azonosított turistája annak az egyes értelmezések szerint legalább két évszázadot felölő, a kora újkortól induló folyamatnak a hozománya, amelynek eredményeképp mind jobban kikristályosodott a megismerés és a vizualitás sajátos egymásra utaltságát hangsúlyozó intellektuális beszédmód. Ekképp vált lehetővé, hogy a tudást hitelesítő szem diskurzusa fokozatosan kiterjeszthesse a maga szárnyait az utazás

elméletére és gyakorlatára.

Judith Adler arra hívja fel a figyelmet a városnézés, valamint tágabb értelemben a vizuális percepción keresztül értelmezett utazás eredetét feltáró munkájában, hogy a 17. és a 19. század között egy paradigmátikus átrendeződés érhető tetten az utazási gyakorlatokat illetően.[24] Míg a késő reneszánsztól kezdődően az úti beszámolók, valamint a különböző utazási traktátusok a műveltség és a tudományos megértés privilegizált fórumaként ünnepelt beszéd és hallás, azaz a szó kultúrájának primátusát hirdették a bárki által művelhető banális és önmagában értéktelen báméskodással szemben, addig Adler szerint az újkorban ezzel párhuzamosan megjelent egy további diskurzus is, amely fokról fokra emelte a „szemtanúság” egyre szubjektívebbé váló képi élményét a szavak elitizált uralma fölé.[25] Az utazásról mint a szellem művelésére és az erkölcsi gyarapodásra a más kultúrákkal, illetve (prominens) személyekkel való párbeszédbe elegyedés révén lehetőséget adó technikáról a fókusz először a látottakról való szakértő társalgás, valamint a szemtanúságot meghatározott normák mentén rögzítő lejegyzésére tevődött át. Majd egy következő lépésben a rigorózus és csupán a bevett tapasztalati normák közvetítésére alkalmasként leleplezett s ekképp kiüresedő objektív látásmódtól is megszabadítani kívánt, önmagáért való *látvány* és az észleletek *személyessége* került e társadalmi gyakorlat középpontjába. S bár a szerző világossá teszi, hogy „a szem füllel szembeni fölénye”[26] [„the ascendancy of the eye over the ear”] egyáltalán nem egyetlen érzék abszolút értelmű kizárólagosságát jelenti az utazás újkori praxisát illetően (és itt kiemeli a tapintás és a szaglás korabeli térnyerését, ami szintén befolyásolta a nyelv és a szó dominálta korábbi magyarázatokat), viszont egyértelműen rávilágít arra, hogy a megismerő korábban elvárt univerzalisztikus és objektív tapasztalataival szemben a hangsúlyok egyre inkább az utazó mint szubjektív megfigyelő koncepciója felé tolódtak[27].



*Divald Károly: A Lomniczi csúcs Alsó-Tátrafüred felől (Magas Tátra, 1870-es évek).*

Adler észrevételei nyomán a látvány(osság)ért útra kelő és a személyes vizuális benyomásokat megszállottan kereső utazó felbukkanását, aki a világ dolgainak rideg és tudós számbavétele helyett azok egyre szubtilisebb élményszerűségét, az azokhoz való esztétikai viszonyulás lehetőségét keresi, nagyjából a 19. század elejére, illetőleg a kora romantika korára tehetjük.[28]

Kétségtelen, hogy ez az időzítés igen nagy átfedést mutat a modern megfigyelő újkori genealógiáját a megismerés és a látás kontextusában körültekintő aprólékossággal taglaló Crarynél is, aki az érzékelő tevékenységet végző szem, illetve egyáltalában a vizuális mező radikális szubjektívizálódásának első jelentős állomását úgyszintén a 1800-as évek legelejére datálja[29].

Az összefüggések láttán cseppet sem meglepő, hogy e szálak a turista alakjában is összeérnek. Nem véletlen tehát, hogy a turistatekintet terminusát már a posztmodern éra fejleményeinek tükrében tárgyaló John Urry és mások is Adlerre, illetve Crary kultikus könyvére támaszkodnak az élmények vizuális fogyasztásának történeti megalapozása során.[30] A kortárs turizmusról mint a látványosságok fogyasztására épülő globális iparágáról, valamint a turistáról mint ezen iparág által generált és széles körben terjesztett, mediatizált (vágy)képekre fókuszáló nézőről beszélni ma már szinte közhelyszámba megy. De hogyan stabilizálódott a látvány és különösen a természeti látvány kultikus szerepköre a 19. század folyamán és milyen diszkurzív kontextusban konkretizálódott?

Gyömrei Sándor az utazási kedv történetéről írott, impozáns történelmi távlatokat átfogó könyvében tér ki arra, hogy az általa a polgári utazások koraként definiált időszakban – amelyet a 19. század közepe és 1914. közé helyez – „[a]z utazási kedv új rúgói közül igen erősen kezd működni *a vágy a természet után*.”[31] Gyömrei szerint ez a vágy kettős eredettel bír: egyrésztől beszélhetünk egy esztétikai motivációról, ami a művészetben és az irodalomban a természeti szép felé fordulás romantikára visszanyúló gyökereiből táplálkozik, másrésztől beszélünk kell egy szociális motivációról is, ami a polgárosodás, a kapitalizmus és az urbanizáció együttes következményeire vezethető vissza.[32] Az öntudatos és vagyonosodó polgár részint elkezdti utánózni az elit szokásait, így az addig jóformán az arisztokrácia privilégiumaként számon tartott, rekreációs célokat szolgáló utazást is; részint pedig a nagyvárosi élet tapasztalatának sokkjától menekülve, a polgári tekintet a természetben talál rá az urbánus látvány tökéletes ellenpontjára, amivel szemben újradefiniálhatja saját identitását. A természet polgári felfedezése által életre hívott új utazói minőségek közé tartozik tehát a turista is.

## A „turistaszem”

Az imént némi betekintést nyerhettünk ugyan a tágabb történeti összefüggésekbe, ugyanakkor ahhoz, hogy teljesebb képet kaphassunk a turizmus és a látvány szorosan egymásba fonódó viszonyának a modernitásban rejtező gyökereiről, még egy lépéssel közelebb kell merészkednünk megfigyeléseink kultikus és történetileg vizsgált figurájához: a turistához. Milyen sajátságokat találunk tehát a maga polgárosodó, intézményesülő és popularizálódó formájában hazánkban a 19. század második felében szárba szökkenő turizmus azon egyedi arculataiban, amelyek a „szabad természetben” barangoló „szabad ember” képében öltenek testet?





*Egenhoffer Teréz, a századforduló egyik  
leghíresebb hegymászónője egy 1890  
körüli fényképen.*

Hanusz István tollából a *Turisták Lapja* 1890. márciusi számában egy igen érdekes témájú cikk látott napvilágot.[33] Ebben a szerző a teljesség igénye nélkül egy rövid, anekdotikus és némiképp *ad hoc* jellegű lajstromát adja a hazai „imitáló sziklaképződés[eknek]”[34], amelyek – mint fogalmaz – „a legmegkapóbb alkalmat nyújtják a szemnek, hogy illúziók foglya legyen.”[35] A saját élményei mellett különféle korabeli írásos forrásokra is támaszkodó munkájában beszámol a legkülönfélébb alakzatokat – pl.: „berzenkedő pulykakas”, „szószék”, „keresztbe rakott lábakon ülő dervis”, stb. – megidéző sziklákról és hegyekről, újra és újra kiemelve a földrajzi nevek, valamint a természeti formák közti kapcsolatot[36].

Az írás *A természet játéka*i címet viseli és egy Leonardo da Vincire tett utalással indul. Tudniillik arra a közismert, képzőművészeknek és elsősorban festőknek szóló tanácsra hivatkozik, hogy azok – Hanusz saját szavaival élve – „kirándulásaik alkalmával vegyenek szemügyre mindent, kivált régi omlatag falromokat, különböző színekben játszó köveket, sziklákat, fatörzseket, tuskókat, mivel ezeken a legsajátságosabb alakulásformákat fedezhetik föl, rólok merész tájképekre, az emberi fej és testrészek jellemző helyzeteire nézve nyerhetnek motívumokat, melyek a szemlélőnek föltaláló képességét izgatják vagy támogatják.”[37] A szöveg mindezek után egy gyors váltással áttér a természetet járó egyszerű ember képi tapasztalataira, majd igen hamar az előbbinél már professzionálisabb turistával találjuk szemben magunkat. Hanusz ez utóbbi kapcsán, röviden és mintegy mellékesen – még a voltaképpeni témául szolgáló „természeti játékok” számba vétele előtt – megjegyzi, hogy „[a] kinek csak némi hajlandósága van a turistaságra, hogy egyes



alakulásokat idealizált [!] formákban fogjon föl, annak megragadják szemét és szelleme alakító képességét a frappánsabb jelenségek és a bizarr körvonalak a természetben mindenütt.”[38]

E kijelentés több fontos következtetést is tartogat számunkra. Egyrésztől azt, hogy a századvég hegyekkel kacérkodó turistája itt már elsődlegesen és kizárólagosan a látás képességén keresztül definiálódik (Hanusz nem bajlódik a sporttal), hiszen a „frappáns” természet mindenekelőtt kirándulónk szemét „ragadja meg”; másrésztől pedig azt, hogy a turista több is, mint pusztán a látás fiziológiai képességének egyszerű, mindössze a természetbe helyezett, transzparens működtetője. A cikk írója egyértelműen a látványt idealizáló és a vizuális észlelés kreatív használatán, egyfajta belső látáson alapuló *szellemi* képességként határozza meg a turistaságot. A rivális látásmódoktól az intellektuális munkája révén elkülönülő megfigyelő számára voltaképpen nem a tapasztalatok valószerűsége és objektív volta számít, sőt; Hanusz e tömör félmondatában kétséget sem hagy afelől, hogy az ideális turistának a természet jeleit szemügyre vevő alakja egy olyan perceptuális rendszerrel kell hogy bírjon, amely a külvilág észlelése során is saját szubjektív autoritását tükrözi, folyamatosan felülírva és ezáltal értelmezve a látottakat (miközben persze ezeket mindvégig a természet inherens velejárójaként igyekszik prezentálni).

A természetinek a turista-megfigyelő által ekképp szubjektivizált valója – megfordítva a cikk elején felvázolt viszonyt – maga válik az „illúziók foglyává”, ám ennek során paradox módon felértékelődik. A természet mássága voltaképp ellepleződik, kiiktatódik és feloldódik a megfigyelés folyamatában, hogy aztán a megfigyelő ünnevelt projekciójaként térhessen majd vissza. „Aligha meglepő – olvashatjuk Christopher Manes ember és természet viszonyáról írt tanulmányában –, hogy [...] a szubjektum ennyire erőszakos szerepet játszik a környezettel kapcsolatos filozófiában.” [39] Manes szerint a modernitás radikálisan szubjektum-centralizált embere, „az idealizmustól Marxig és Freudig”[40] szüntelen vallatni próbálta a természetet, de egy percre sem áltatta magát azzal, hogy valóban képes lesz megtörni annak frusztráló némaságát.[41] A látszólagos természet felé fordulás nem volt több – állítja Manes –, mint ürügy a „világ önmaga által kikiáltott elbeszélőjének”, hogy „transzcendentális nárcizmusát” ápolhassa.[42] Azaz sosem a minket körülvevő környezet szóra bírása és tényleges megismerése állt a vizsgálódások középpontjában; azok mindössze csupán alkalmat jelentettek arra, hogy a természetben „olyan jelentéseket és célokat találjunk, amelyek eleve bennünk lakoznak.”[43]

Ha Manes ökokritikai indíttatású gondolatait néhány pillanat erejéig összevetjük a *Turisták Lapja* jobbára önjelölt teoretikusainak főbb megállapításaival, meglepő párhuzamokra bukkanunk. A századvég táján felívelő turistaügy buzgó hívei, „bemélyedve a természet csodáiba”[44] sorra írják hosszabb-rövidebb traktátusaikat az újonnan felfedezni vélt szubjektumról, aki – hasonlóan a „természet játékaiban” saját illúzióteremtő képességéről meggyőződni igyekvő turistához – sokkal inkább keresi önmaga tükörképét a szeme elé táruló látványban, mint magát a természetet.



*Divald Károly: Nagy-Szaloki csúcs, a nagytarpataki völgy felől  
(Magas-Tátra, 1870-es évek).*

„Előttünk vagy számunkra tehát a természet csak akkor érdekes [...], ha *szellemünk és kedélyünk* világa rokonsági kapcsolatot fedez fel közöttük, ha részeiben vele azonosította magát, ha benne saját kiegészítését találja meg”<sup>[45]</sup> – áll a szentenciózus kijelentés Csizik Gyula, a lapban 1893 nyarán publikált, a táj és a képiség összefüggéseit firtató értekezésében. Vagy, ahogy egy másik korabeli cikkíró fogalmaz: „a tájék [...] az ember nyüzsgő tevékenységének jeleivel tarkul vagy pedig elmékedésének felvillanásaival elevenedik meg”, ekképp „az ember érzelme világát tükrözteti[...] vissza.”<sup>[46]</sup> Azaz, némiképp összefoglalva az eddigiek nyomán leszűrhető tanulságokat: a turista nem pusztán lát, hanem a természetre egyfajta tükörként tekintve, arra különféle látványokat vetít, és turistasága egy az egyben ez utóbbi képesség megfelelő működésének a függvénye.

Amint tehát arra a *Turisták Lapja* korabeli hangadói szinte kivétel nélkül kitérnek: a természetben való barangolás, utazzunk érte mégoly messzire vagy másszunk érte mégoly magasra is, önmagában nem tesz minket turistává. Bármely erőfeszítés értéktelen és érdektelen marad, ha nem társul hozzá a passzív szemlélődő attitűd reflektálttá váló alakításának készsége. Enélkül mindazt, ami elénk tárul, csupán „[n]ézzük, de lelkünk nem koncentrálnak.”<sup>[47]</sup> Mindezek után kétség sem férhet ahhoz, hogy a századvég turizmusa nem csupán a test edzését, hanem legalább annyira – ha nem még inkább – a szem (és ezen keresztül a szellem, a lélek) trenírozását is jelentette. De pontosan mire volt hivatott felkészíteni ez a trenírozás?

A *természet játéka*i zárlatában Hanusz István ismételtén visszatér az először csupán gyorsan a színpadra citált, de aztán mindenféle bővebb kommentár nélkül magára hagyott turista megfigyelőjéhez és mintegy összegzésképpen a következőkkel egészíti ki korábbi gondolatait:

Az ilyen természeti játékok fölfedezésére turistaszem szükséges, a másé hidegen halad el a felötlőbb különlegességek mellett is, de természetesen a vele járó magasabb élvezetek híjával is. Goethe szerint nem hiányzanak e göröngyös földtekén a legsajátságosabb alakképződések, de ha valaki rájuk bukkant, ne fordítson azonnal odább, mint a könyvben, ha futólag belepillantott, sőt legeltesse a szemét rajtuk, megérdemlik azt a szép

természet híven imitáló játéka. Az osztályozó, rendszerező tudósnak szemüvegét se vigye be a barlangok titokzatos homályába, mert különben kíméletlenül törli le azt az üde himport, az illúziót, mely a természet alkotásaiban való gyönyörködésnek egyik leghatalmasabb emeltyűje.<sup>[48]</sup>

A turista, akinek a látvány idealizált felfogására alkalmas látószerve immár a szingularitás védjegyét viseli magán, az esztétikai élvezet kedvezményezettjeként, szeméit a „himporos” látványon „legeltetve” és a „szép természet” titkaiba szabadon „belepillantva” egyfajta vizuális gyönyör kivételezettjévé válik. Egyetlen feladata, hogy beletanuljon ebbe a gyönyörbe és korlátok nélkül élvezhesse azt. A „turistaszem” által nyújtott élvezetekben felszabaduló tekintet – amely tehát élesen elválk az analitikus látásmódtól és egyértelműen a romantika által definiált vizuális szcénában ver gyökeret – az illúzió ártatlanságába burkolózva hozzákezd a természeti környezet gondos átesztétizálásához, ami viszont alapvető kihatással lesz saját autonóm státuszára is.

## A „tájképi szem”

Csapodi István, aki a „turistaság egészségtana” kapcsán a hegymászás és általánosságban a természetben való tartózkodás emberi szervezetre gyakorolt fiziológiai hatásait tárgyaló írásokat közölt a *Turisták Lapjában*, egy 1890-ben publikált szövegében leszögezi, hogy „test[ünk] épségének és egészségének fejlődése” azon érzékünk kialakulásának következménye, amely lehetővé teszi számunkra a természet szépségeinek felismerését<sup>[49]</sup>. Cikkének kifejezetten a szemnek szentelt passzusából megtudhatjuk, hogy a korabeli nézetek szerint ugyan orvostanilag is jó hatással lehet látószervünkre a turistáskodás, viszont a dolog lényege egyáltalán nem ebben, hanem főként abban áll, hogy kirándulásaink során „[m]egtanuljuk, hogy a művész [!] szemével nézzük, a mit a természetben látunk.”<sup>[50]</sup>

Az esztétikai szempont mindent megelőzni látszik, és a turistaság valóságos perceptuális művészetként, a turista pedig ennek művészeként jelenik meg előttünk. Ugyanakkor az esztétikai diskurzus mind erőteljesebb felbukkanása lehetőséget teremt arra is, hogy a természetet „a felírás felszínévé”<sup>[51]</sup>, a szubjektum egyfajta privát játszóterévé alakító tendencia, amely a látómező elemi felszabadulásával, abban „hatások kusza skálájának előállítására alkalmas”<sup>[52]</sup> (lásd: az illúziók elsőbbségét a „tudós szemüvegével” szemben), valamiképpen mégis körülhatárolható és ellenőrizhető legyen. Hiszen – szól Crary egyik végkövetkeztetése *A megfigyelő módszereiben* – „[m]iután [...] a látást áthelyezték a megfigyelő szubjektivitásába”<sup>[53]</sup>, egyrésről megindult a vizuális észlelés radikálisan szuverén és függetlenné tételének folyamata, másrésről elkezdődött „a megfigyelő egyre növekvő szabványosítása és szabályozása”<sup>[54]</sup> is.



Charles-Édouard Boutibonne: *Hegymászók*,  
1868.

Az öntörvényű „turistaszem” megszabolázása – a vizsgált korpusz tanulságai szerint – a természet esztétizált rekonstrukciójának végpontjaként megjelenő, művészileg értelmezett tájképben realizálódik. E szempontból igen érdekesek a *Turisták Lapjában* azok a Csizik Gyula által publikált írások, amelyek kifejezetten ezen értelmezhetőség kérdéseivel foglalkoznak. Csiziktól 1893-ban két részletben közölnek egy terjedelmesebb munkát, amelyben a szerző a tájkép szépségéről értekezik[55], továbbá egy másik, rövidebb írást[56], amely egy képzőművészeti tárlaton látható tájképek kapcsán fogalmaz meg néhány gondolatot „az ős természet[te]”[57] szemben álló szubjektum – legyen az festő vagy éppenséggel turista – művészi feladataival és esztétikai alapállásával kapcsolatban. Csizik központi terminusa a „»tájképi szem«”[58], amely „az esztétikai természeti szemlélet”[59] koronként és kultúránként eltérő változatainak leírására szolgáló fogalomként szolgál[60]. Mint fogalmaz: „[m]inden tájnak megvan a maga sajátlagos szépsége úgy, mint minden tájnak a maga bámulója [...]”[61]A megfigyelő, „a subjectivitás szerepe elsőrendű kérdés”[62], hiszen „a hol a subjectivitás megszűnnék, vége lenne minden örömek, gyönyörnek és élvezetnek; nem találnák örömet sem a természetben, sem a művészetben.”[63] Azaz a látványt a megfelelő „tájképi szem” segítségével interiorizáló megfigyelő az, aki „megalkotja és meghatározza a természeti érzéket, a mely nélkül a természet szépségeivel szemben vakok lennénk, fogékonysággal nem bírnánk.”[64] Viszont ez a „természeti érzék” már nem az egyéni illúziók szabad és gondtalan élvezetébe, hanem egy nagyon is jól behatárolt vizuális kánonba vezeti turistánkat.

A „tájképi szem” mint a „művész szemének” egy kodifikált manifesztációja, miközben továbbra is fenn hirdeti a szubjektivizált látás mindenhatóságát és üdvös voltát, lázasan igyekszik körülhatárolni az idealizált észleletek terepén szabadon kószáló tekintetet. Csizik „tájképi

öntudatos szemlélet[e]”[65] már nem csak a turista, de a tájképfestő sajátja is, különös módon egymásba mosva ezzel a képzőművészet és a turizmus diskurzusait. A „természeti érzék” megfelelő kvalitásaival bíró turista már nem csupán arra képes, hogy a környezet idealizálásával azt önmaga sajátos tükörképévé alakítsa, de arra is, hogy ezt a tükörképet egy kíváncsi kánon szerint érzékelje.

Csizik módszeresen végigveszi az általa mindössze „a föld felületének egy része[ként]”[66] definiált tájkép elemeit – úgymint például: tér, forma, távlat, harmónia, szín, megvilágítás, hang (!), légkör, szárazföld, magaslatok, növényzet stb. –, miközben fokozatosan körvonalazza a természeti környezet helyes és ildomos (és tegyük hozzá: a megfigyelői szubjektum működését egyre jobban megköltő) észlelési módját. Kiemeli például, hogy a tájkép megfelelő élvezete csak akkor lehet teljes, ha „a nap fél magasságban áll”, mert mind az „árnyékok [...] minimumra redukálód[ása]”, mind a „túlságosan hosszú árnyéko[k]” ellehetetlenítik a táj észlelését, élvezhetetlenné téve azt.[67] Egy másik helyen pedig éppenséggel arra tér ki, hogy a síkság önmagában nem bír tájképi értékkel, mert ha síkvidéken szemlélődünk, akkor „úgynevezett előtér nincs, a háttér ki nem fejleszthető, távlatról vagy nagyobb »kép«-ről általában pedig szó sem lehet” [68] – nem beszélve arról a mindennek bizarr indokaként felhozott kétes megállapításról, hogy „teljes síkságot művész sohasem festett.”[69] Ahogy haladunk előre a szövegben, úgy lesz egyre inkább érzékelhető a diskurzusok zavaros egymásba csúszása: szerzőnk megkapó elevenséggel zsonglőrködik a maga félig képzőművésszé, félig természetjáróvá avatott megfigyelőjével, aki lépten-nyomon a festészeti konvenciókhoz méri saját vizuális tapasztalatait.



*Divald Károly: Felkai völgy hosszú tó (Magas-Tátra, 1870-es évek).*

A „tájképi szem” diskurzusa egy olyan kusza értelmezői hangot próbált meghonosítani a századvég turista megfigyelőjéről folytatott eszmecserében, amely több ponton is kapcsolódik a nyugati tájesztétika többek közt W. J. T. Mitchell által is kritikai olvasat alá vetett néhány sajátosságához.[70] Mitchell különösen arra hívja fel a figyelmet, hogy mintha a táj(kép) esztétikai tárgyként való definiálása rendre együtt járna az érzékelés és a reprezentáció, konkrétan például a nézés és festés közötti különbségek szükségszerű figyelmen kívül hagyásával.[71] Ennek

eredményeképpen a természeti táj perceptuális képe és annak művészi tájképként való reprezentációja – amint azt az imént elemzett cikkek kiválóan példázzák – menthetetlenül egymásba csúszik az értelmezések sorozatában, ami nehezen kezelhető ambivalenciát eredményez.

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy Csizik tájkép-értelmező törekvései, valamint egyáltalán az a tény, hogy hazánkban a turistáskodás ilyen és ehhez hasonló kontextusokban válhatott értelmezés tárgyává a 19. század végén, nem áll példa nélkül. Mindaz, amit a „tájképi szem” előírányoz a természeti kép helyes észlelése kapcsán, igen nagy hasonlóságot mutat azzal a 18. századdal kezdődően, jobbra Angliában teret nyerő és a vizuális tömegkultúra sajátos előképét nyújtó tendenciával, ami picturesque esztétikaként vonult be a köztudatba. Nemes Péter a picturesque hagyomány nyomába eredve vázolja azt a folyamatot, amely során a 17. századi olasz és francia tájképfestészet – különösen Claude Lorrain képeinek vizuális kódrendszere – a természeti táj befogadása körül formálódó esztétikai diskurzus keretében valósággal monopolizálta a korabeli angol utazói tapasztalatokat.[72] Az önmagát egyfajta divathullámként kinövő picturesque-láz csúcspontján például külön útikönyveket szenteltek „a picturesque látványokra vadászók[nak]”[73], amelyek olyan útvonalakat és úti célokat voltak hivatottak bemutatni, ahol és ahonnan nem egyszerűen csak festői látvány, hanem egy „claudé-i tájkép”[74] terült el az utazók szemei előtt[75].

Úgy tűnik tehát, mintha a századvég hazai turistamozgalma is a „claudé-i tájképhez” hasonló, egységes és kodifikált látásmódot biztosító technikát igyekezett volna találni a maga természetjárójának. A „szemek” diskurzusa szüntelen a vizuális tapasztalat, a természeti kép keretezésének problémája körül forgott, ami szorosan összekapcsolódott a megfigyelői szubjektum szuverenitásának és ellenőrzésének kérdéskörével. Mindezen törekvések és tendenciák fentiekben vázolt alakulása során a turista alakja – amint azt láthattuk – egyre absztraháltabb formát öltött, míg nem legradikálisabb formáiban mindössze a fiziológiai valójától markánsan eltávolított, metaforikus „szemre” redukálódott. Míg a „turistaszem” birtokosa egy szubjektum, aki ennek segítségével, saját gyönyörködésére hozza létre a maga idealizált látványait, addig a „tájképi szem” átrendezi ezt a viszonyt és megelőlegezve a megfigyelő szabályozásának lehetőségét, ő maga kínál kész látványokat a turistának, aki ezúttal valóban illúziók foglyává válik. A vizualitás elsőbbsége, amely a századvég turista megfigyelőjének értelmezésében megkérdőjelezhetetlenné vált, végül tehát a látvány sajátosan ambivalens esztétizálásában érte el a maga csúcspontját. Ezzel egyszerre legitimált egy új, polgárosodó társadalmi gyakorlatot – kellő presztízst biztosítva neki azzal, hogy *de facto* művészi tevékenységként aposztrofálta azt –, és egyszerre nyitotta meg az utat a magát a tájképért lelkesedő természetjáróból kinövő tömegturista látványéhsége előtt.

[1] A MKE, illetve a hazai egyesületi turizmus intézménytörténeti hátteréhez lásd bővebben: Polgárdy Géza (szerk.): *Magyar Turista Lexikon: A-Z*. Eggenberger, Budapest, 1941. 204-213.

[2] Tisztelt olvasóinkhoz. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére* (a

továbbiakban: *Turisták Lapja*). I. évf. 1. sz., 1889. február, 1-3.

[3] Uo. 1.

[4] Uo. 2.

[5] Uo. 2.

[6] Uo. 1.

[7] Téry Ödön: Elnöki megnyitó a M.T.E. 1898. évi augusztus hó 20-án Trencsénben tartott rendes közgyűlésén. In *Turisták Lapja*. X. évf. 8-10. sz., 1898. augusztus-október, 141.

[8] Téry Ödön: Turistaság. In *Turisták Lapja*. I. évf. 3. sz., 1889. június, 73-78.

[9] Uo. 73.

[10] Uo. 73.

[11] Vö.: Pusztai Bertalan: Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain (és 'bérczein'). In Uő. (szerk.) *Médiumok, történetek, használatok*. SZTE Kommunikáció- és médiatudományi Tanszék, Szeged, 2012. 366-380.

[12] Téry Ödön: Turistaság, 74.

[13] Uo. 75.

[14] Uo. 74., kiemelés az eredetiben.

[15] Vö.: Hunfalvy János: A hegymászásról. In *Turisták Lapja*. I. évf. 2. sz., 1889. április, 33-36.

[16] Pusztai i.m. 369.

[17] Téry Ödön: Turistaság. 74.

[18] Lásd uo. 77: „A turistaságot [...] azon körülmény teremtette meg, hogy az angolok éghajlati viszonyaiknál fogva s a nemes sportok iránt bennök rejlő hajlamból kifolyólag mindinkább a kontinens hegyvidékei felé fordultak s azokat felkeresve, ott izmaik fejlesztése s edzése céljából, néha a legbravurosabb hegymászásokat végezték. A példa vonzott s nemes sportunk mindinkább több követőre talált.”

[19] Uo. 74.

[20] Pusztai i.m. 369.

[21] Téry Ödön: Turistaság, 74.

[22] Uo. 78.



- [23] Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei*. Ford. Lukács Ágnes. Osiris, Budapest, 1999. 85.
- [24] Judith Adler: Origins of Sightseeing. In *Annals of Tourism Research*, 16. évf. 1. sz., 1989. 7-29.
- [25] Uo. 8-13.
- [26] Uo. 11.
- [27] Uo. 24.
- [28] Uo. 23-24.
- [29] Crary i.m. 84-114.
- [30] Vö.: John Urry: A turistatekintet. In Bódi Jenő és Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Gondolat–PTE–SZTE, Budapest–Pécs–Szeged, 2012. 41-61.; illetve Carol Crawshaw és John Urry: A turizmus és a fényképező szem. In Bódi – Pusztai (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Gondolat–PTE–SZTE, Budapest–Pécs–Szeged, 2012. 62-89.
- [31] Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Gergely R., Budapest, [1934]. 131.; kiemelés az eredetiben
- [32] Uo. 131-132.
- [33] Hanusz István: A természet játéka. *Turisták Lapja*, II. évf. 3. sz., 1890. március, 72-76.
- [34] Uo. 73.
- [35] Uo. 73.
- [36] Uo. 73-76.
- [37] Uo. 72.
- [38] Uo. 73.
- [39] Christopher Manes: Természet és hallgatás. Ford. Nemes Péter. In *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*. 2007/3. 356.
- [40] Uo. 356.
- [41] A természet hallgatása, Manes álláspontját követve kultúránk animista és szóbeli-dialogikus gyökereinek elvesztésére vezethető vissza. Mint fogalmaz, „[a]z egzegézis kognitív gyakorlata” a történelem folyamán kiterjedt az érzéki világ egészére, egy értelmezésre váró szövegre redukálva azt. Ami innentől kezdve hallható, az csupán „az emberi szubjektum monológja”, ami kizárja magából a nem-emberivel való kommunikáció lehetőségét. (Uo. 353. és 359.)

[42] Uo. 356.

[43] Uo. 356.

[44] Pelech-Dobjeckí Vanda: Könnyű túrok. In *Turisták Lapja*. X. évf. 1-2. sz., 1898. január-február, 3.

[45] Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [II.] In *Turisták Lapja*. V. évf. 7-8. sz., 1893. július-december, 152-153; kiemelés az eredetiben.

[46] Dr. Fialowski Lajos: Hazánk tájképekben. Kedvtelésből fotografáló turisták szíves figyelmébe. In *Turisták Lapja*. IV. évf. 5-6. sz., 1892. május-június, 177.

[47] Csizik i.m. 146.

[48] Hanusz i.m. 76.

[49] Dr. Csapodi István: A turistaság egészségtana I. *Turisták Lapja*. II. évf. 4. sz., 1890. április, 106.  
(Ti. azért, mert ez az érzék volt az, ami kicsábított minket az itt az egészség valóságos templomaként megjelenő természetbe.)

[50] Uo. 106.

[51] Crary i.m. 114.

[52] Uo. 114.

[53] Uo. 165.

[54] Uo. 165.

[55] Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [I.] *Turisták Lapja*, V. évf. 5-6. sz., 1893. május-június, 95-105.; illetve Uó: A tájkép szépségéről [II.] *Turisták Lapja*, V. évf. 7-8. sz., 1893. július-december, 144-153.

[56] Csizik Gyula: Az orsz. m. képzőművészeti társulat téli tárlatáról. *Turisták Lapja*, V. évf., 7-8. sz., 1893. július-december, 169-175.

[57] Uo. 169.

[58] Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [II.], 152.

[59] Uo. 152.

[60] Megjegyezendő, hogy Csizik e terminusát minden valószínűség szerint Alfred Biesétől kölcsönözte, aki a 19. század végén írt egy átfogó, két kötetes történeti munkát a „természeti érzék” változásáról *Die Entwicklung des Naturgefühls* címmel; cikkünk írójától – bár tesz egy kósza, zárójeles utalást ennek második kötetére és a „»tájképi szem«” első említése kapcsán ismét csak feltűnteti Biese nevét, de – pontos hivatkozást vagy bármiféle bővebb kommentárt nem kapunk e

lehetséges forrással kapcsolatban. Biese könyveinek egy 1882-ben (I. kötet), illetve 1888-ban (II. kötet) publikált változata szabadon elérhető az *archive.org* internetes adatbázisából: <https://archive.org/details/dieentwicklungde00biesuoft> (Hozzáférés: 2015. 06. 11.)

[61] Uo. 152.

[62] Uo. 153.

[63] Csizik Gyula: Az orsz. m. képzőművészeti társulat téli tárlatáról., 169.

[64] Uo. 169.

[65] Uo. 169.

[66] Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [I.], 95. A tájképnek ehhez a minimalista és meglehetősen ingatag meghatározásához mindössze annyit tesz hozzá, hogy ezt mindenkor ki kell egészítenünk az ezen a földfelületen megtalálható szerves élővilággal, illetve a légkör jelenségeivel; tájesztétikája későbbi fejtegetéseinek tükrében több, mint meglepő, hogy a definíció egyáltalán nem érint képzőművészeti aspektusokat.

[67] Uo. 102-103.

[68] Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [II.], 149.

[69] Uo. 148.

[70] W. J. T. Mitchell: Imperial Landscape. In Uő (szerk.): *Landscape and Power*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 2002 (Second Edition). 5-34.

[71] Uo. 8.

[72] Nemes Péter: A táj esztétikája. A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat. In Jeney Éva és Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg*. Balassi, Budapest, 2006. 32-49.; különösen: 36-38.

[73] Uo. 38.

[74] Uo. 36.

[75] Az autentikus picturesque látvány előhívásához még egy technikai segédeszköz, az ún. Claude-üveg használata is divatban volt; lásd uo. 37-38: „[A] Claude-üveg vagy domború, általában sötét tónusú hordozható tükör (ez volt az elterjedtebb), vagy szintén sötét (általában barnás) tónusú üveg, amelyen át az adott természeti környezet a Claude-festményekre jellemző vizuális tulajdonságokat kap [...]. A képpé formálás a tükör esetében a leghatározottabb, hiszen ennek használata közben az utazó az élvezni kívánt tájnak hátat fordított [!], és a tükör méretétől függően, keretbe foglalt kész »festményt« láthatott.”

## Irodalomjegyzék

- Adler, Judith: Origins of Sightseeing. In *Annals of Tourism Research*, 16. évf. 1. sz., 1989. 7-29.
- Crary, Jonathan: *A megfigyelő módszerei*. Ford. Lukács Ágnes. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Crawshaw, Carol és Urry, John: A turizmus és a fényképező szem. Ford. Bódi Jenő és Hódi Bernadett. In Bódi Jenő és Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest–Szeged–Pécs, Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012. 62-89.
- Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [I.] In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, V. évf. 5-6. sz., 1893. május-június, 95-105.
- Csizik Gyula: A tájkép szépségéről [II.] In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, V. évf. 7-8. sz., 1893. július-december, 144-153.
- Csizik Gyula: Az orsz. m. képzőművészeti társulat téli tárlatáról. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, V. évf., 7-8. sz., 1893. július-december, 169-175.
- Dr. Csapodi István: A turistaság egészségtana I. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, II. évf. 4. sz., 1890. április, 97-106.
- Dr. Fialowski Lajos: Hazánk tájképekben. Kedvtelésből fotografálgató turisták szíves figyelmébe. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, IV. évf. 5-6. sz., 1892. május-június, 177-182.
- Gyömrei Sándor: *Az utazási kedv története*. Budapest, Gergely R. Kiadása, [1934].
- Hanusz István: A természet játéka. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, II. évf. 3. sz., 1890. március, 72-76.
- Hunfalvy János: A hegymászásról. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, I. évf. 2. sz., 1889. április, 33-36.
- Manes, Christopher: Természet és hallgatás. Ford. Nemes Péter. In *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*, 2007/3. 348-361.
- Mitchell, W. J. T.: Imperial Landscape. In Uő (szerk.): *Landscape and Power*. Chicago–London, The University of Chicago Press (Second Edition), 2002. 5-34.
- Nemes Péter: A táj esztétikája. A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat. In Jeney Éva és Szegedy-Maszácz Mihály (szerk.): *A kultúra átváltozásai. Kép, zene, szöveg*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 32-49.
- Pelech-Dobjeckí Vanda: Könnyű túrok. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, X. évf. 1-2. sz., 1898. január-február, 1-3.
- Polgárdy Géza (szerk.): *Magyar Turista Lexikon: A-Z*. Budapest, Eggenberger Könyvkiadó, 1941.
- Pusztai Bertalan: Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? Turisták a Vasárnapi Újság hasábjain (és 'bérczein'). In Uő (szerk.): *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged, SZTE Kommunikáció- és médiatudományi Tanszék, 2012. 366-380.
- Téry Ödön: Elnöki megnyitó a M.T.E. 1898. évi augusztus hó 20-án Trencsénben tartott rendes közgyűlésén. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, X. évf. 8-

10. sz., 1898. augusztus-október, 139-141.

- Téry Ödön: Turistaság. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, I. évf. 3. sz., 1889. június, 73-78.
- [Téry Ödön és Thirring Gusztáv]: Tisztelt olvasóinkhoz. In *Turisták Lapja. Folyóirat a turistaság és a honismeret terjesztésére*, I. évf. 1. sz., 1889. február, 1-3.
- Urry, John: A turistatekintet. Ford. Bódi Jenő és Takács Gábor. In Bódi Jenő és Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten. A turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*. Budapest–Szeged–Pécs, Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012. 41-61.

© Apertúra, 2016. tél | [www.apertura.hu](http://www.apertura.hu)

webcím: <https://www.apertura.hu/2016/tel/tokai-a-turistaszem-termeszet-latvany-es-megfigyelo-viszonya-a-19-szazad-utolso-evtizedenek-turisztikai-diskurzusaban/>

